

Naród, władza i imperium w ujęciu „nowego” nacjonalizmu rosyjskiego

Andrzej Wierzbicki, *University of Warsaw (Warsaw, Poland)*

E-mail: awierzbicki@uw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-5493-164X>

Streszczenie

W latach 2010–2019 w Rosji ukazywało się czasopismo *Problemy Nacjonalizmu. Dziennik myśli naukowej i społeczno-politycznej* (ros. *Woprosy Nacjonalizma. Żurnat naucznoj i obszczestwienno-politicheskoj mysli*). Pełniło ono rolę nieformalnego organu „nowego” nacjonalizmu rosyjskiego, który w odróżnieniu od tradycyjnego nacjonalizmu rosyjskiego był narodo-, a nie państwowcentryczny i jednocześnie opozycyjnie zorientowany wobec ukształtowanego w Rosji systemu władzy. Celem niniejszego artykułu jest analiza platformy ideowej i programowej „nowego” nacjonalizmu rosyjskiego, prezentowanej m.in. na łamach wskazanego czasopisma. Za hipotezę przyjęto stwierdzenie, że wyróżnikiem „nowego” nacjonalizmu rosyjskiego jest dążenie do upodmiotowienia narodu na kształt zachodnich państw narodowych w odróżnieniu od tradycyjnego rosyjskiego nacjonalizmu, cechującego się silnym państwowcentryzmem. „Nowy” nacjonalizm w *Problemach Nacjonalizmu* został przebadany z perspektywy wspomnianego już narodocentryzmu, jak również przez pryzmat stosunku „nowych” nacjonalistów do Zachodu, do idei imperium, do „misji” narodu rosyjskiego, do demokracji i władzy, a także do polityki migracyjnej. Wyniki badania wskazują na potwierdzenie postawionej hipotezy. Ponadto, badanie stwierdza uzupełnianie postulatów „nowych” nacjonalistów ideą demokracji (w okrojonym zakresie). Wspólnym elementem programowym „nowych” nacjonalistów było upatrywanie wrogów Rosji i Rosjan w imigrantach.

Słowa kluczowe: czasopismo *Problemy Nacjonalizmu*, „nowy” nacjonalizm rosyjski, naród, imperium, demokracja

Nation, power and empire in the approach of the „new” Russian nationalism

Abstract

Problems of Nationalism (rus. *Woprosy Nacjonalizma. Żurnat naucznoj i obszczestwienno-politicheskoj mysli*) was a Russian journal published between 2010 and 2019. It played the role of an informal press

organ of the "new" Russian nationalism, which, unlike traditional Russian nationalism, was nation-centric, not state-centric, and at the same time oppositional to the system of power shaped in Russia. The aim of this article is to analyse the programme platform of the "new" Russian nationalism presented in indicated journal. The adopted hypothesis suggests that the distinguishing feature of „new” Russian nationalism is the pursuit of empowering a nation, in a manner of Western nation states, as opposed to the traditional Russian nationalism and its sole focus on the state. In this study, the „new” nationalism, as laid out in *Problems of Nationalism*, is examined through the lens of aforementioned nation-centrism, as well as its attitude to the idea of empire and the mission of the Russian nation, democracy and power, and lastly migration policy. The results of this study suggest confirmation of the hypothesis. Moreover, the study points out the inclusion of the idea of democracy (in a limited scope). All „new” nationalists, however, viewed immigrants as enemies of Russia and Russians.

Keywords: journal *Problems of Nationalism*, „new” Russian nationalism, nation, empire, democracy

Słowo pisane za pomocą druku przyczyniło się, według Benedicta Andersona, do powstania idei narodu już w XVI wieku. Jak zauważa ten amerykański historyk i politolog, języki druku kształtowały podstawy świadomości narodowej, ponieważ tworzyły obszar dla wspólnej komunikacji. Rodząca się w ten sposób świadomość przynależności do obszaru językowego stanowiła załączek wyobrażonej wspólnoty narodowej. Utrwalając dany język, druk wskrzeszał starożytne przekonania o odwiecznym istnieniu narodu, a w przypadku zbieżności procesu państwo- i narodotwórczego, kształtował język władzy reprezentującej naród (Anderson 1997: s. 55). Nawet jeśli ktoś nie podziela tego konstruktywistycznego podejścia do początków idei narodu, to nie ulega wątpliwości, że druk przyczynił się do jej rozpowszechnienia w okresie aktywnego przebudzenia świadomości narodowej w XIX i na początku XX wieku. Łamy publikowanych w coraz większych nakładach czasopism, propagandowe ulotki czy książki zawierały treści propagujące narodowe przesłanie. Mimo rozwoju technologicznego, sprzyjającego wzrostowi dostępności do innych nośników, media drukowane nadal pozostają istotnym źródłem przekazu informacji i wiedzy, w tym także tej dotyczącej idei wywyższającej naród, czyli nacjonalizmu.

W latach 2010–2019 ukazywało się w Rosji czasopismo *Problemy Nacjonalizmu. Dziennik myśli naukowej i społeczno-politycznej* (dalej: *Problemy Nacjonalizmu*)¹. Nie był to oficjalny „organ” żadnej z licznych partii nacjonalistycznych, lecz skupiał wokół siebie polityków, intelektualistów, naukowców i publicystów bezpośrednio bądź pośrednio wspierających założenia „nowego” nacjonalizmu rosyjskiego, udostępniając swoje łamy jako platformę dla manifestacji ich poglądów.²

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie charakterystyki „nowego” nacjonalizmu poprzez analizę treści publikowanych na łamach *Problemów Nacjonalizmu*³

¹ Ros. *Woprosy Nacjonalizma. Żurnal naucznoj i obščestwienno-politiceskoj mysli*.

² Ze względu na przyjęte ramy czasowe, obejmujące okres ukazywania się periodyku, w artykule nie poruszono kwestii stosunku „nowego” nacjonalizmu rosyjskiego do bieżących wydarzeń i procesów.

³ Na wciąż jeszcze istniejącej stronie internetowej czasopisma znajdują się hasła stanowiące istotę jego

artykułów czołowych przedstawicieli tego nurtu rosyjskiej myśli politycznej. Analiza obejmuje lata 2010–2019, tj. czas istnienia badanego czasopisma. Zawiera ona także elementy komparatystyki, ponieważ pokazanie istoty „nowego” nacjonalizmu rosyjskiego wymagało odniesień i porównań z jego innymi, tradycyjnymi nurtami. Analiza wskazuje kluczowe kategorie, stanowiące rdzeń platformy programowej „nowego” nacjonalizmu rosyjskiego, takie jak naród, system władzy (demokracja), stosunek do imperium, stosunek do Zachodu oraz stosunek do migracji. Problem poruszony w niniejszym artykule wraz z zastosowaną analizą treści publikacji, nawiązuje do dorobku Ewy Stasiak-Jazukiewicz, która badała m.in. wizerunek Unii Europejskiej w wybranych krajowych periodykach (Stasiak-Jazukiewicz 2015).

Drogą do realizacji celu artykułu jest weryfikacja **hipotezy**, zgodnie z którą tym, co wyróżnia „nowy” nacjonalizm rosyjski, jest dążenie do upodmiotowienia narodu, w odróżnieniu od charakteryzującego jego tradycyjne nurty państwowocentryzmu. Dochodzi do tego poprzez uczynienie narodu realnym, a nie nominalnym suwerenem – podobnie jak w zachodnich demokratycznych państwach narodowych. Ten demokratyzm, w którym nie brak odwołań zarówno do tradycji europejskiej, jak i rodzimej w postaci dekabrystów, stanowi podstawę opozycyjności wobec obecnego systemu władzy w Rosji. Dążąc do neutralizacji i marginalizacji „nowego” nacjonalizmu, władza przejęła część założeń programowych tego nurtu, a zaprzestanie wydawania czasopisma sprawiło, że jego siła oddziaływania znacznie osłabła.

„Nowy” nacjonalizm rosyjski jest zróżnicowany programowo, chociaż bliski ideowo. Instytucjonalnie jest reprezentowany przez partie polityczne, których działalność została zakazana (takie jak m.in. *Zjednoczenie Etnopolityczne „Russkije”*) lub które nie zostały zarejestrowane, jak *Partia Większości Narodowej „Nowaja Sita”*. W nurcie tym mieszczą się również organizacje społeczne, takie jak *Rosyjski Ruch Społeczny* (którego celem jest walka z rusofobią i działalność w zakresie ochrony praw rosyjskich działaczy nacjonalistycznych oraz obywateli narodowości rosyjskiej, którzy zetknęli się z przemocą ze strony nie-Rosjan) czy ruch społeczny *Sojusz Narodowo-Demokratyczny*.⁴

Naród rosyjski

Dla większości nurtów nacjonalizmu rosyjskiego najwyższą wartością było silne państwo, mocarstwo, w granicach nie ograniczonych tylko do tradycyjnego obszaru

istnienia (misję): 1) obiektywne i życzliwe badanie nacjonalizmu jako zjawiska w historii powszechnej; 2) zapoznanie czytelników z mało znanymi epizodami historii myśli społecznej, polityki i kultury; 3) wpływanie na dyskusję społeczną wokół problematyki narodowej; 4) sprzyjanie wzajemnemu zrozumieniu narodów; 5) edukacja społeczeństwa rosyjskiego w zakresie kwestii narodowej (zob. *Osobennosti...* 2011).

⁴ Do 2014 r. do nurtu „nowego” nacjonalizmu rosyjskiego należał również działacz opozycyjny Aleksiej Nawalnyj, który założył w 2008 roku ruch narodowo-demokratyczny „Naród” (ros. „Narod”). Uczestniczył także w odbywających się w Dniu Jedności Narodowej 4 listopada „Russkich marszach” oraz demonstracjach antyputinowskich na przełomie 2011 i 2012 roku. Popierał hasła „Dość karmienia Kaukazu” oraz „Rosja dla Rosjan”. Po wydarzeniach na Ukrainie w 2014 roku i przyłączeniu Krymu do Rosji zdystansował się od ruchu narodowo-demokratycznego.

zasiedlenia przez samych Rosjan pochodzenia wschodniostowiańskiego. Nacjonalizm mocarstwowo-państwowy sprzyjał utożsamianiu się Rosjan nie tyle z własnym narodem, ile z państwem i jego terytorium, które funkcjonowało przez długi okres rosyjskiej historii jako imperium carskie, a później radzieckie. Istotą imperium była nie tyle rozległość terytorialna,⁵ jak twierdzą różni badacze, łącząca dwa kontynenty – Europę i Azję; lecz ekspansja, zwierzchność nad innymi terytoriami wraz z zamieszkującą je ludnością i wynikająca stąd hierarchia władzy oraz odpowiednia infrastruktura publiczna (Carrère d'Encausse 2014: s. 22; Colas 2008: s. 19). Większość nurtów „starego” nacjonalizmu rosyjskiego miała więc charakter państwo- i imperiocentryczny. Warunkiem przynależności do narodu imperialnego nie było odpowiednie, w tym przypadku rosyjskie, pochodzenie etniczne, którego dowiedzenie w warunkach wieloetniczności nie było łatwe. Warunkiem nie było też posiadanie pełni praw i wolności obywatelskich i politycznych, gdyż w czasach carskiej autokracji i radzieckiego totalitaryzmu było to nie do pomyślenia dla większości ludności kraju, w tym Rosjan. Przynależność tę określała wierność i lojalność wobec władzy. Brak swobód obywatelskich i wolności politycznej, brak równości wobec prawa przedstawicieli różnych narodowości i brak instytucji przedstawicielskich były zastępowane: poczuciem odpowiedzialności za ojczyznę, poczuciem dumy narodowej z potęgi państwa oraz z jego prestiżu w stosunkach międzynarodowych, a także satysfakcją z przynależności do potężnego imperium, rządzonego przez silnego i potężnego władcę (Grinfel'd 2008: s. 190, 217).

„Nowy” nacjonalizm rosyjski nie rezygnuje całkowicie z idei imperium, ale ma ona być podporządkowana interesom narodu rosyjskiego, w przeciwieństwie do okresów carskiego i radzieckiego. Sam naród rosyjski jest pojmowany jako wspólnota etnokulturowa, a nawet biologiczna.⁶ Najważniejsze jest jednak to, że narodowi rosyjskiemu musi zostać przyznany status narodu państwowotwórczego, ze względu na to, że to naród rosyjski (ros. *русский народ*, *ruszkij narod*) zbudował państwo rosyjskie i stanowi w nim większość demograficzną. Ta większość demograficzna będzie gwarantem rosyjskiego charakteru państwa narodowego, które miało zacząć się kształtować tuż po zrzuceniu jarzma tatarsko-mongolskiego za sprawą polityki Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, jednoczącej wokół siebie ziemie ruskie (Holmogorow 2024)⁷. „Nowy” nacjonalizm jednak odwołuje się bardziej do wiecowej tradycji politycznej Rusi niż autokracji moskiewskiej.

⁵ Szczegółowa analiza pojęcia „imperium” wykracza poza ramy niniejszego opracowania. Obfitość opracowań naukowych dotyczących imperiologii skłania jednak do subiektywnego wyboru źródeł, traktujących o istocie imperium, w tym imperium rosyjskiego. Hélène Carrère d'Encausse podkreśla wyjątkowość imperium rosyjskiego, rozległego terytorialnie, łączącego dwa kontynenty – Europę i Azję – i charakteryzującego się trzema cechami: rozmiarem, czasem trwania i zachowaniem kontroli nad całością przestrzeni imperialnej. Według Alejandro Colasa, cechą wspólną większości imperiów są ekspansja, hierarchia i porządek, na który składają się: infrastruktura publiczna, prawo, *lingua franca*, wspólne instytucje i obyczaje kulturalne oraz religijne, wspólna waluta, a także wojsko i policja (Carrère d'Encausse 2014: s. 22; A. Colas 2008: s. 19).

⁶ Z pewnymi wyjątkami, do których należy pojmowanie narodu przez redaktora naukowego *Problemów Nacjonalizmu*, Siergieja Siergiejewa, o czym będzie mowa w dalszej części tekstu.

⁷ I w tym sensie, jak pisze jeden z reprezentantów „nowego” nacjonalizmu, rosyjskie państwo narodowe jest pojmowane jako terytorium symbolizujące etniczną jedność ziemi ruskiej i skupione wokół Moskwy.

Ogólna strategia polityczna „nowego” nacjonalizmu charakteryzuje się wzajemnie wykluczającym się dualizmem, łączącym radykalne, ekskluzywne koncepcje narodu z wartościami liberalno-demokratycznymi (Wierzbicki 2015: s. 178). Część „nowych” nacjonalistów akceptuje biogenetyczne koncepcje narodu jako wspólnoty, której podstawą są więzy krwi. W programie *Rosyjskiego Ruchu Społecznego* zawarta została socjobiologiczna definicja narodu, który jest określony jako „wspólnota ludzi, powstała w rezultacie wspólnego zamieszkiwania i reprodukcji potomstwa. To ogół osób spokrewnionych, dostatecznie duży, aby uniknąć genetycznej degeneracji, ale przy tym dostatecznie bliski, aby zapewnić przekazanie pewnych dziedzicznych cech, korzystnych z punktu widzenia tego sposobu życia, jaki został wybrany przez dany naród” (*Politiceskaja Platforma Russkogo Obszczestwieennogo Dwiżenija* 2013). Rosyjskość oznacza zatem wychowanie w kulturze rosyjskiej. Jednakże, aby stać się Rosjaninem, nie wystarczy tylko zachowywać się zgodnie z ogólnie przyjętymi normami kultury rosyjskiej i uważać się za Rosjanina. Trzeba na to zastrzeżenie – „wykazać solidarność z Rosjanami i chcieć być tak postrzeganym” (*Russkije. Azbuka russkogo nacyonal'nogo samosoznanija* 2008: s. 13–16).

Najdalej idący w „biologizacji” narodu jest program *Zjednoczenia Etnopolitycznego „Russkie”* (ros. *Russkaja Rossija*).⁸ Rosjanie, jako naród państwowotwórczy, stanowiący większość etniczną, muszą – według programu tej organizacji – zostać oficjalnie uznani w Konstytucji Rosji za państwowotwórczy naród tytularny, a Rosja – za jednonarodowe (monoetniczne) państwo narodu rosyjskiego (ros. *russkogo naroda*). W tym kontekście jeden z działaczy nacjonalistycznych, Aleksandr Siewastjanow w artykule opublikowanym w *Problemach Nacjonalizmu* podkreślił, że wprowadzenie w życie takiego zapisu w konstytucji nie oznacza, że hasło *Rosja dla Rosjan* należy interpretować jako „tylko dla Rosjan” i że inne „rdzenne narody rosyjskie” nie mogą mieć równego statusu z Rosjanami. Muszą jednak „pomóc Rosjanom w przywróceniu ich suwerenności i państwowości”: „Chcemy jedynie przywrócić sobie naszą naturalno-historyczną formę samorządu: rosyjskie państwo narodowe, bez którego czujemy się jak bezbronne, zagubione sieroty. Państwo, w którym będzie panować zasada »wszystko dla narodu – nic przeciw narodowi«, a naród⁹ będzie pojmowany jako naród państwowotwórczy” (Siewastjanow 2014: s. 206).

Natomiast przedstawiciele *Sojuszu Narodowo-Demokratycznego* są bliżsi obywatelskiemu pojmowaniu narodu i nie wzywają do uznania Rosjan za naród państwowotwórczy. Ich zdaniem, Rosja powinna „kroczyć drogą Unii Europejskiej i utworzyć z nią jedną wspólnotę”: „*Sojusz Narodowo-Demokratyczny* stawia za cel utworzenie rosyjskiego [ros. *russkogo* – uzup. A.W.] państwa demokratycznego, które zdecydowanie zerwie z eurazjatyckim dziedzictwem imperialnym, dokonując wyboru na rzecz europejskiej tożsamości kulturowo-cywilizacyjnej, wolności i postępu. Cel ten jest bezpośrednio związany z kształtowaniem rosyjskiego narodu politycznego, jako źródła suwerenności państwa rosyjskiego (*Manifest...* 2018).

⁸ „Rosjanie są narodem z genetycznie odziedziczoną charakterystyką psycho-fizjologiczną, tożsamością narodową i unikalną kulturą. Rosjanie reprezentują fenotyp Białej Rasy. Kultura rosyjska jest częścią kultury indoeuropejskiej [...] Za Rosjanina można uznać osobę, której przynajmniej jedno z rodziców jest etnicznym Rosjaninem.” (*Russkaja Rossija W/W/W*).

⁹ Rosyjski (*russkij*).

Narodocentryzm „nowego” nacjonalizmu rosyjskiego przejawia się przede wszystkim w dążeniu do upodmiotowienia narodu rosyjskiego, niezależnie od tego, jak on sam jest pojmowany – jako biologiczna wspólnota pokrewieństwa, etnokulturowa wspólnota dziedziczenia czy wspólnota obywatelska. Upodmiotowienie oznacza, że to naród rosyjski jest suwerenem sprawującym władzę poprzez demokratyczne procedury wyłaniania swoich przedstawicieli. „Nowi” nacjonaści często odwołują się do tradycji dekabrystów,¹⁰ dla których jedność narodu oznaczała jednorodność etnokulturową, społeczną i prawną. Równy status społeczno-prawny wszystkich członków narodu nie wyklucza więc dążenia do rუსyfikacji nie-Rosjan. Jednorodność społeczno-prawna w zasadzie we współczesnej Rosji została osiągnięta, ale bez realnych możliwości partycypacji politycznej i wpływu na państwo.

Łatwo skonstatować, że połączenie ekskluzywnej, biogenetycznej koncepcji narodu z inkluzywnymi wartościami demokratycznymi jest niemożliwe do zrealizowania w praktyce, ponieważ w realnym systemie demokratycznym nie może być mowy o jakichkolwiek ograniczeniach w partycypacji politycznej. Trudno jest zatem jednoznacznie określić, czy „nowy” nacjonalizm rosyjski ma charakter modernizacyjny, postępowy czy jednak reakcyjny i konserwatywny. Niemniej, odwoływanie się do demokracji w programach organizacji należących do „nowego” nacjonalizmu jest kolejną cechą, odróżniającą ten nurt od tradycyjnych nurtów nacjonalizmu rosyjskiego.

Demokracja vs „demokracja”. Misja narodu rosyjskiego

Autokryzm, niepodzielne rządy silnego władcy w różnych wcieleniach (carskim i bolszewickim), charakteryzowały tradycyjny nacjonalizm rosyjski. Natomiast „nowy” nacjonalizm rosyjski opowiada się za przekształceniem Rosji w państwo, w którym respektowane są zasady demokracji (przede wszystkim dla Rosjan) i społeczeństwa obywatelskiego. To oznacza, że „nowi” nacjonaści akceptują koncepcję demokratycznego państwa narodowego zrodzoną w państwach europejskich i z tego względu są w wyraźnej opozycji do systemu władzy w Rosji, ukształtowanego przez Władimira Putina.

„Nowi” nacjonaści aktywnie uczestniczyli w demonstracjach opozycji w 2011 i w 2012 r., sprzeciwiającej się wynikom wyborów prezydenckich. Wśród przedstawicieli „nowego” nacjonalizmu są również ci, dla których demokracja jest ważniejsza niż czynnik etniczny, a historia Rosji to nie tyle ewolucja etnosu rosyjskiego w naród, co walka o jego upodmiotowienie polityczne. Jednym z nich jest historyk Siergiej Siergiejew, redaktor naukowy *Problemy Nacjonalizmu*, zwracający uwagę na brak podmiotowości politycznej Rosjan, „pozbawionych mechanizmów obrony swoich interesów” i „swojej elity

¹⁰ Tajne organizacje (Związek Północny i Związek Południowy) nazwane ruchem dekabrystowskim po nieudanym powstaniu w grudniu 1825 roku. Nazwa pochodzi od rosyjskiej nazwy grudnia – *dekabr’*. Dekabryści byli pierwszymi w historii Rosji przedstawicielami nacjonalizmu liberalnego łączącego ideę demokracji i narodu. Stworzyli szczegółowy program społeczno-polityczny zakładający m.in. wprowadzenie monarchii konstytucyjnej oraz idei narodu politycznego (obywatelskiego), którego członkowie dysponują równymi prawami i są podporządkowani tym samym instytucjom.

politycznej” (Siergiejew 2017a: s. 552).¹¹ Konstatacja ta odnosi się zarówno do historii, jak i do współczesności.

Siergiejew, w odróżnieniu od innych przedstawicieli nurtu, określa Rosjan jako wspólnotę etnopolityczną, istniejącą jako podmiot polityczny z konstytucyjnie określonymi prawami. Cała historia Rosji to – jak uważa historyk – „historia walki narodu rosyjskiego o swoje państwo narodowe”, o jego upodmiotowienie polityczne (Siergiejew 2017a: s. 22). Mimo licznych prób, takich jak reformy Aleksieja Adaszewa¹² czy Piotra Stołypina, Rosjanie nie stali się narodem, lecz ukształtowali się jako „szczególna wspólnota etnopolityczna w kontekście europejsko-chrześcijańskim” – *stłużytyj narod*, tj. wspólnota pozbawiona praw politycznych, niebędąca narodem,¹³ zobowiązana do niesienia służby wojskowej lub administracyjnej na rzecz państwa (Siergiejew 2017b: 5).¹⁴ „Nowi” nacjonaści opowiadają się więc za demokratycznym, europejskim państwem narodowym: „opowiadamy się za budową klasycznego demokratycznego państwa narodowego typu europejskiego”, ponieważ „prawie wszystkie państwa narodowe wcześniej czy później wybierają demokratyczną formę rządzenia”, a „dowolne formy niedemokratycznego rządzenia po długim okresie antynarodowej dyktatury są niebezpieczne, ponieważ prowokują powrót do przeszłości” (*Politiceskaja Platforma Russkogo Obszczestwieennogo Dwiżenija* 2013). Według Siergiejewa, „Rosjanie (*ruskie*) są narodem europejskim i zasługują na europejski sposób życia” (Siergiejew 2017a: s. 350).

Demokratyzm „nowego” nacjonalizmu zawiera jednak pewne ograniczenia, które są zaprzeczeniem demokracji, oznaczającej równość wszystkich obywateli wobec prawa i tym samym równe warunki udziału w życiu politycznym. Powyższe podstawowe zasady demokracji miałyby obowiązywać przede wszystkim dla Rosjan, co oznaczałoby przywrócenie temu narodowi sprawiedliwości dziejowej. Rosjanie zostali bowiem uznani za naród dyskryminowany, poddany narodowemu uciskowi ze strony władzy, a także niektórych narodów, które władza otacza opieką. W programie *Partii Większości Narodowej „Nowaja Siła”* znajduje się stwierdzenie, że „Rosja powinna być republiką z systemem prezydenckim” (*Programma Nowaja Siła* 2013) z rozszerzonymi prerogatywami dwuizbowego parlamentu i powszechną wybieralnością organów władzy regionalnej. W dokumentach tej partii nie określa się jednak, kto jest uznawany za Rosjan. Natomiast w programie *Zjednoczenia Etnopolitycznego „Russkije”* znajduje się odniesienie do etnokratyzmu. Przewidziany w programie organizacji urząd Najwyższego Rządcy Państwa

¹¹ Jedną z jego monografii nosi tytuł *Naród Rosyjski lub opowieść o jego braku*.

¹² Działacz państwowy, pod którego niejawnym kierownictwem próbowano dokonać reform politycznych w okresie małoletności Iwana IV. Ich rezultatem, nie w pełni wykorzystanym w przyszłości, było nadanie Dumie Bojarskiej rangi instytucji politycznej i zaangażowanie w rządzenie państwem duchowieństwa, szlachty i wyższego mieszczaństwa.

¹³ Nawet arystokracja rosyjska miała służebny charakter, ponieważ jej stosunki z wielkim księciem/carem były stosunkami poddanych z władcą, a nie formą umowy wasala z seniorem, nakładającej na obie strony wzajemne zobowiązania.

¹⁴ „Państwo nakładało na każdą warstwę społeczną szczególne obowiązki, nie przyznając jej praw i nie dopuszczając do rządzenia państwem. To była rzeczywistość służba (czy służby), a na służbie polecenia zwierzchników są wykonywane, a nie dyskutowane”. Siergiejew uznaje Manifest 17 października 1905 r. (przyznający poddanym po raz pierwszy w historii Rosji prawa obywatelskie i polityczne, przekształcający Rosję w monarchię konstytucyjną) za narodziny rosyjskiego narodu politycznego.

Rosyjskiego, jako gwarant przestrzegania praw narodu rosyjskiego (*rosskoj nacyi*) powinien być zajmowany przez osobę narodowości rosyjskiej (*Rossija – russkoje nacyonal'noje gosudarstwo* 2012).

Realna, a nie jedynie formalna, demokracja miała być urzeczywistnieniem narodocentryzmu, przejawiającego się we wspomnianym wcześniej upodmiotowieniu narodu. Chodzi tu o odejście od utrwalonego w pierwszym dwudziestoleciu XXI w. swoistego „milczącego paktu” między władzą a obywatelami, w którym obie strony, zachowując wzajemną neutralność, zapewniły sobie swobodę działania, nie ingerując w sfery zainteresowań drugiej strony. Innymi słowy, formalna inkluzja polityczna oznacza swobodę działania i zaspokajania potrzeb obywateli poza sferą polityki, która jest zastrzeżona dla samoreprodukującej się poradzieckiej elity władzy (Wierzbicki 2020: s. 345–346). Znajduje to odzwierciedlenie także w pojmowaniu historii Rosji nie z karamzinowskiej perspektywy dziejów państwa, a nawet monarchii, lecz z perspektywy dekabrystowskiego wyobrażenia o dziejach „wolnego narodu”, który na początku swojego istnienia był rządzony przez „instytucje demokracji wiecowej” najbardziej znane w Nowogrodzie, Pskowie czy Wjatce (Siergiejew 2010: s. 111; Gorianin 2010: s. 53–55).

Demokratyzm determinuje również charakterystyczną dla każdego nacjonalizmu misję danego narodu. Dla państwowocentrycznych nurtów nacjonalizmu rosyjskiego, odwołujących się do przedrewolucyjnej tradycji imperialnej, misją tą mogła być obrona chrześcijaństwa i stworzenie „»Królestwa Bożego« na ziemi, droga ku czemu wiodła przez »wyzwolenie« i »obronę« innych narodów. Dla radzieckiego nacjonalizmu oficjalnego, czerpiącego z tradycji nacjonalizmu rosyjskiego, ale jednak nie tożsamego z nim, misją było szerzenie rewolucji i zdobyczy socjalizmu osiągniętych w »pierwszym na świecie państwie robotników i chłopów«, w którym naród rosyjski był najbardziej zaawansowanym i doświadczonym „rewolucyjnie” narodem. W przypadku »nowego« nacjonalizmu misją narodu rosyjskiego jest dążenie do pełnej suwerenizacji i samoupodmiotowienia poprzez nie tylko formalne ustanowienie instytucji demokratycznych, jak to się dzieje we współczesnej Rosji, ale także poprzez wprowadzenie realnie funkcjonujących mechanizmów i zasad demokracji. Nie byłby to jednak jednorazowy akt, wieńczący walkę narodowowyzwoleńczą narodu rosyjskiego z »antynarodowymi reżimami« o ustanowienie niepodległego państwa rosyjskiego. Demokrację należy raczej traktować jako proces, w którym ten sposób sprawowania władzy podlega ciągłemu doskonaleniu; gdzie podejmuje się nieustanny wysiłek w celu zabezpieczenia praw narodu rosyjskiego jako suwerena” (Wierzbicki 2018: s. 358).

Stosunek do Zachodu i idei imperium

Podobnie jak tradycyjny nacjonalizm rosyjski, „nowy” nurt tego ruchu pozostaje zachodniocentryczny, ale w odróżnieniu od „starego” nacjonalizmu, Zachód nie jest dla niego negatywnym punktem odniesienia. W programie Partii Większości Narodowej znalazło się nawet stwierdzenie, że „Rosja obiektywnie i historycznie jest częścią wielkiej i różnorodnej cywilizacji europejskiej (zachodniej) w szerokim sensie tego słowa”

(*Programma Nowaja Sila* 2013). Podkreśla się, że Rosja „ma swoje oblicze, swoje niepowtarzalne tradycje i swoją głęboką specyfikę kulturową, ale wedle wszystkich parametrów cywilizacyjnych znajduje się ona bliżej dowolnego kraju zachodniego niż wschodniego” (*Programma Nowaja Sila* 2013). Dlatego też, „interesy Rosji zawsze będą zorientowane w dużym stopniu na Zachód, a nie na Wschód” (*Programma Nowaja Sila* 2013).¹⁵

Większość „nowych” nacjonalistów nie godzi się na ograniczenie terytorium państwa rosyjskiego do jego współczesnych granic. Oznacza to gotowość do ich rewizji i dekompozycji geopolitycznej obszaru poradzieckiego, polegającej na dostosowaniu tamtejszych państw do mapy etnicznej rozmieszczenia narodu rosyjskiego. Jak pisze A. Siewastianow, to „jedyny wariant rozszerzenia/zmiany granic Rosji”. Zgodność granic politycznych z granicami etnicznymi, czyli zasada kongruencji, na którą wskazywał Johann Gottfried Herder (Herder 1962: s.423), a rozwinął Ernst Gellner (Gellner 1991: s. 9, 72), może zostać osiągnięta poprzez rezygnację z nierosyjskich obszarów – Kaukazu Północnego i Tuwy, ale za to poprzez włączenie Białorusi, południowo-wschodniej części Ukrainy wraz z Krymem, Naddniestrza oraz północnego i częściowo południowo-wschodniego Kazachstanu (*Wot kakije kartinki...* 2015). Rezygnacja z nierosyjskich terytoriów miałyby więc zostać zrekompensowana terytoriami ze zwartymi skupiskami ludności rosyjskiej. „Nowi” nacjonaści uważają, że Rosjanie zamieszkujący obszar tzw. „bliskiej zagranicy” są częścią narodu rosyjskiego i będą mieli prawo przeprowadzenia referendum w sprawie przyłączenia do Rosji terytoriów, na których zamieszkują. Znalazło to odzwierciedlenie w poparciu przez część „nowych” nacjonalistów polityki władz rosyjskich wobec Ukrainy. Jest to o tyle interesujące, że polityka obecnej władzy była wcześniej określana przez nich jako antyrosyjska. „Jest to podejście typowe dla wielu nacjonalistów rosyjskich, wedle których „rosyjskie terytorium narodowe” nadal obejmuje nie tylko obszar współczesnej Rosji („Wielkorosja”), ale także Ukrainę i Białoruś. Organizacja *Russkije* poparta ideę „zbierania narodu i terytorium rosyjskiego” jako początek formowania rosyjskiego narodu politycznego. Związany z nurtem „nowego” nacjonalizmu publicysta Aleksandr Hramow napisał w związku z aneksją Krymu, że „Putin jeden jedyny raz w ciągu kilkunastu lat swoich rządów zachował się jak nacjonalista rosyjski” (Hramow 2017: s. 27).

W środowisku „nowych” nacjonalistów była także grupa tych, którzy w przeciwieństwie do władz rosyjskich i innej części nacjonalistów poparli jednak demonstracje na kijowskim „Majdanie”. Najbardziej zdecydowanie popart „Majdan” przywódca *Sojuszu Narodowo-Demokratycznego* Aleksej Szyropajew, który porównał „Majdan” do powstania przeciw Ordzie tatarsko-mongolskiej i ocenił wydarzenia w Kijowie jako wydarzenie historyczne o znaczeniu cywilizacyjnym. Uważał on, że Ukraina, w odróżnieniu od Rosji, urzeczywistnia prawdziwą rosyjskość, dla której charakterystyczny jest duch wolności, a przeciwnicy Majdanu są przeciwnikami demokracji i Zachodu, czyli są wrogami tegoż ducha wolności: „Nienawidząc Ukrainy, putinowska Rosja nienawidzi Ruś jako pewną

¹⁵ W odniesieniu bezpośrednio do polityki zagranicznej, wskazuje się na „priorytetowy” charakter „europejskiego wektora geopolitycznego” i rozwój stosunków z USA. Polityka konfrontacji z tym państwem jest niepożądana, a za najważniejszego partnera strategicznego i gospodarczego Rosji uznaje się Unię Europejską.

zasadę kulturowo-polityczną. Nienawiść do rewolucji ukraińskiej jest przejawem rusofobicznej istoty Rosji jako Ordy. Rosja-Orda historycznie ukształtowała swoich »*Russkich*« – postulujących i niewymagających niewolników. Ich świadomość jest na tyle zniekształcona, że nie uznają oni Ukrainy, Majdanu, jako Rusi. Natomiast widzą »Ruś« w Stalinie, w Iwanie Groźnym, w Putinie [...]. A we właściwej Rusi widzą oni »bänderowszczyznę« i »nazizm«. Szyropajew wyrażał również nadzieję, że „duch Majdanu wybawi od ordyńskiego mroku” tych, których „można jeszcze wybawić” (Szyropajew 2014). Inny przywódca tej partii – Władimir Tor, równie jednoznacznie, chociaż mniej radykalnie, wskazywał w artykule na swoim blogu zatytułowanym *Słowo pochwalne dla Majdanu* na pozytywne cechy ukraińskiego „zrywu” (Tor 2018).¹⁶

Zatem nie Zachód, nie Ukraina i Ukraińcy byli największym „złem” dla „nowego” nacjonalizmu rosyjskiego. Stali się nim migranci.

Migranci i polityka migracyjna

Największe zagrożenie „nowi” nacjonaści postrzegali w przybyszach, zarówno wewnętrznych (przede wszystkim, z Kaukazu Północnego), jak i z zagranicy. Szczególnym problemem dla „nowych” nacjonalistów jest sytuacja społeczno-ekonomiczna w Północnokaukaskim oraz Południowym Okręgu Federalnym, sprzyjająca migracji z tych obszarów do innych regionów Rosji. Jej przyczyną nie jest jednak eksploatacja tych regionów przez centrum. Dzieje się wręcz odwrotnie. Wchodzące w skład tych okręgów federalnych republiki – Inguszetia, Czeczenia, Dagestan, Kabardo-Bałkaria, Karaczaj-Czerkiesja, Osetia Północna z Północnokaukaskiego Okręgu Federalnego oraz Adygeja z Południowego Okręgu Federalnego – są regionami-biorcami pomocy finansowej (Wierzbicki 2011: s. 218–219; Słowikowski 2012: s. 245–249).¹⁷ Coraz częściej w środowisku nacjonalistów rosyjskich, zwłaszcza „nowego” nurtu, słychać było hasło „dosyć karmienia Kaukazu” (ros. *chwatit kormit' Kawkaz*) (Wierzbicki 2011: s. 81). Jest to związane z faktem, że finansowanie z budżetu federalnego republik położonych na Kaukazie i wchodzących w skład Północnokaukaskiego i Południowego Okręgów Federalnych kosztem innych części Rosji wywołuje coraz większą frustrację i niezadowolenie nie tylko środowisk nacjonalistycznych. Tym bardziej, że między Rosjanami a mieszkańcami Kaukazu Północnego istnieje trudno przekraczalna bariera wzajemnej percepcji, której podstawą są stereotypy. Nie ulega wątpliwości, że Rosjanie i mieszkańcy Kaukazu Północnego uważają się nawzajem za osoby „niższej” kategorii (Wierzbicki 2018: s. 357). Ze strony Rosjan, mieszkańcy Kaukazu są nazywani w pejoratywnym znaczeniu jako „osoby narodowości kaukaskiej” (ros. *lica kawkazskoj nacjonal'nosti*).

¹⁶ Były to następujące cechy: mobilizacja narodowa; szacunek do własnych tradycji historycznych; dystansowanie się do ruchu LGBT; legalny charakter; reprezentowanie regionów, a nie tylko stołecznego snobizmu; niezależność mediów ukraińskich od państwa, pokazujących jego realny obraz; szacunek dla człowieka i jego prawa do protestu w ukraińskiej kulturze politycznej; przejaw społeczeństwa obywatelskiego na Ukrainie i antykomunizm.

¹⁷ Za „biorców” uznaje się te podmioty Federacji Rosyjskiej, w których dochodach subwencje federalne przekraczają 10%.

Na uwagę zasługuje również postrzeganie Rosjan przez mieszkańców Kaukazu: „Z punktu widzenia mieszkańców Kaukazu Rosjanie, pozostający poza systemem stosunków rodowo-klanowych, są traktowani jako ludzie drugiej kategorii, »statystyści«, a Rosja jako »strefa ekspansji kryminalnej«, wolnej od tradycyjnych norm i zakazów, obowiązujących w republikach narodowych” (*Osobiennosti...* 2011). To oznacza, że z „ob-cym” można postępować w dowolny sposób (zabić, zniewolić, obrabować, oszukać), jeśli wymaga tego interes rodowo-plemienny. Umiejętne wykorzystanie wysokiego poziomu korupcji organów ścigania przez przybyszów z Kaukazu w innych regionach Rosji podważa ich autorytet w społeczeństwie rosyjskim i potęguje wrażenie o ścisłym powiązaniu „przekupionych” elit władzy z kaukaską przestępczością zorganizowaną (*Tysiacza...* 2014). To sprzyja narastaniu kaukazofobii w społeczeństwie rosyjskim i powoduje „nakręcanie” spirali obustronnej niechęci, a nawet nienawiści.

Przyczyny etnokulturowe sprawiają, że w coraz większym stopniu pogłębia się dystans cywilizacyjny między Rosją a Kaukazem Północnym. Region ten zaczyna być określany jako „wewnętrzna zagranica” i z perspektywy etnopolitycznej stanowi najważniejsze i najtrudniejsze wyzwanie dla państwa rosyjskiego. Nacjonalistyczni politycy, publicyści i naukowcy używają wobec Rosji określenia „imperium na odwrót” (ros. *imperia naoborot*) (Siergiejew 2017a: s. 138), w którym „»metropolia« żyje gorzej niż »kolonia«”. Współcześnie odnosi się to do Kaukazu Północnego, gdzie poziom życia mieszkańców jest wprawdzie niski, ale byłby jeszcze niższy, gdyby nie wsparcie z budżetu federalnego. Pojęcie „imperium na odwrót” przeczy zatem modelowi kolonializmu wewnętrznego, w którym centrum państwa eksploatuje peryferie (Hechter 1978: s. 9–11).

Podsumowanie

Aktywność „nowych” nacjonalistów rosyjskich znacznie osłabła po 2019 r., kiedy to zaprzestano publikowania ich nieoficjalnego organu. Jednak nie była to jedyna przyczyna utraty wpływów czy rozgłosu. Władze rosyjskie, zaniepokojone narastaniem „nowego” nurtu nacjonalizmu rosyjskiego, postrzegały to zjawisko jako zagrożenie dla swojego istnienia. Obawy dotyczyły przede wszystkim rozprzestrzeniania się wśród rosyjskiej większości radykalnych, ksenofobicznych i etnocentrycznych poglądów w wieloetnicznym społeczeństwie, a także – co uznawano za największe zagrożenie – dążenia do upodmiotowienia Rosjan, reorganizacji i dekompozycji istniejącego systemu władzy. W związku z tym, działalność wielu z tych organizacji została zakazana, a ich niektóre hasła (rusocentryzm, regulacja polityki migracyjnej) zostały częściowo uwzględnione w polityce państwa. Nie oznacza to jednak, że nurt przestał całkowicie istnieć, ale jego aktywność została znacznie utrudniona, co potwierdza przyjęte w niniejszym artykule i powszechnie akceptowane założenie, że „słowo drukowane” jest istotnym źródłem przekazu informacji i idei.

„Nowy” nacjonalizm, jak starano się wykazać w niniejszym artykule, w odróżnieniu od tradycyjnych nurtów nacjonalizmu rosyjskiego, dąży do upodmiotowienia narodu

rosyjskiego, który może być pojmowany zarówno w ujęciu ekskluzywnym (tj. jako wspólnota socjobiologiczna, wynikająca z pokrewieństwa czy wspólnego pochodzenia), jak i inkluzywnym (tj. jako wspólnota świadomych politycznie obywateli, skonsolidowanych poczuciem wspólnoty losu w przeszłości, teraźniejszości i w przyszłości). Upodmiotowienie to ma zostać zrealizowane, po pierwsze, poprzez ustanowienie demokratycznego państwa narodowego, ale z elementami etnokratyzmu, w którym to mają być realnym, a nie nominalnym suwerenem. Po drugie, poprzez rewizję granic polegającą na rezygnacji z terytoriów nierosyjskich i przyłączeniu do Rosji obszarów z koncentracją ludności rosyjskiej. I po trzecie, upodmiotowieniu narodu rosyjskiego ma służyć ograniczenie migracji i wpływów migrantów w społeczeństwie – zarówno wewnętrznych, głównie z Kaukazu Północnego, jak i zagranicznych.

Andrzej Wierzbicki – profesor nauk społecznych, Uniwersytet Warszawski. Kierownik Katedry Studiów Wschodnich. Obserwator wyborów parlamentarnych w ramach Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (Kazachstan – 2023, Uzbekistan – 2024). Zainteresowania badawcze: etnopolityka w Azji Centralnej i Rosji; teoretyczne i polityczne aspekty procesów narodotwórczych i nacjonalizmu; polityczne, ekonomiczne i społeczne wymiary integracji państw poradzieckich oraz polityka wschodnia Polski. Autor, współautor i redaktor ponad stu publikacji naukowych, w tym monografii autorskich: *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską* (2008), *Rosja. Etniczność i polityka* (2011), *Etniczność i narody w Europie i Azji Centralnej. Perspektywa teoretyczna i egzemplifikacyjna* (2014), *Polish-Belarussian Relations. Between Common Past and the Future* (2018), *"Rosja dla Rosjan". Nacjonalizm rosyjski i etnopolityka* (2018), *Między konstrukttywizmem a antykonstrukttywizmem. Mitologie we współczesnych procesach narodotwórczych* (2025).

Andrzej Wierzbicki – professor of social sciences, University of Warsaw. Head of the Department of Eastern Studies. Parliamentary election observer within the Organization for Security and Cooperation in Europe in Kazakhstan (2023) and in Uzbekistan (2024). Research interests: ethno-politics in Central Asia and Russia; theoretical and political aspects of the nation-building processes and nationalism; political, economic and social problems of integration of Post-Soviet states; Eastern policy of Poland. The most important publications: *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską* (2008), *Rosja. Etniczność i polityka* (2011), *Etniczność i narody w Europie i Azji Centralnej. Perspektywa teoretyczna i egzemplifikacyjna* (2014), *Polish-Belarussian Relations. Between Common Past and the Future* (2018), *"Rosja dla Rosjan". Nacjonalizm rosyjski i etnopolityka* (2018), *Między konstrukttywizmem a antykonstrukttywizmem. Mitologie we współczesnych procesach narodotwórczych* (2025).

➔ Bibliografia:

- ANDERSON Benedict (1997), *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków.
- CARRÈRE d'ENCAUSSE Hélène (2014), *Eurazjatyckie imperium. Historia Imperium Rosyjskiego od 1552 do dzisiaj*, przeł. Krystyna Antkowiak, Kęty.
- COLAS Alejandro (2008), *Imperium*, tłum. z ang. Jacek Dobrowolski, Warszawa.

- GELLNER Ernest (1991), *Narody i nacjonalizm*, tłum. T. Hołowska, Warszawa.
- GORIANIN Aleksandr (2010), *Swoimi putiami. Russkije demokratyczeskije tradycyi. Stat'ja pierwaja*, „Woprosy Nacyonalizma”, nr 2 (2).
- GRINFELD Lija (2008), *Nacyonalizm. Pjat' putiej k sowriemiennosti*, Moskwa.
- HECHTER Michael (1978), *Internal colonialism: the Celtic fringe in British national development, 1536–1966*, London 1978.
- HERDER Johann Gotfried (1962), *Myśli o filozofii dziejów*, t. 1, Warszawa.
- HOLMOGOROW Jegor (2024), *Ruskoje Nacyonal'noje Gosudarstwo*, <https://dzen.ru/a/ZbY7oPc-gsoNbMJiJ> (28.01.2024).
- HRAMOW Aleksandr (2010), *Nacyonalizm i modernizacyja*, „Woprosy Nacyonalizma”, nr 2 (2).
- HRAMOW Aleksandr (2017), *Nawal'nyj zdrowowow czetowieka*, „Woprosy Nacyonalizma”, nr 1 (29).
- MANIFIEST Nacyonal-Demokratyczeskogo Al'jansa. Swoboda. Nacyja. Progiess (2018), <https://shiropaev.livejournal.com/43023.html> (04.01.2018).
- OSOBIENNOSTI kawkazskogo mientalitieta i „nowaja Rossija” (2011), <http://vnatio.org/arhiv-nomerov/node84/> (2.05.2011).
- POLITICZESKAJA Platforma Russkogo Obszczestwieennogo Dwizenija (2013), <https://www.rod-ru.org> (10.11.2013).
- PROGRAMMA Nowaja Sila (WWW), www.novayasila.org (10.11.2013).
- ROSSIJA – RUSSKOJE NACYONAL'NOJE GOSUDARSTWO (2012), <http://basmanov.livejournal.com/1228952.html> (8.02.2012).
- RUSSKAJA ROSSIJA (WWW), *Nasz wzgľad. Połnaja wiersija Programmy Russkich dlja swojego gosudarstwa*, www.rusnat.com (10.11.2013).
- RUSSKIJE. Azbuka russkogo nacyonal'nogo samosoznanija (2008), Moskwa.
- SIERGIEJEW Siergiej (2010), *Wosstanowlieniye swobody. Demokratyczeskij nacyonalizm diekabristow*, „Woprosy Nacyonalizma”, nr 2 (2).
- SIERGIEJEW Siergiej (2017a), *Russkaja nacyja ili Rasskaz ob istorii jejo otsutstvija*, Moskwa.
- SIERGIEJEW Siergiej (2017b), *Nacyja ili slużytyj narod?*, „Woprosy Nacyonalizma”, nr 1 (29).
- SIEWASTIANOW Aleksandr (2014), *Konstitucyjna russkogo nacyonal'nogo gosudarstwa: k postanowkie problemy*, „Woprosy Nacyonalizma”, nr 1(17).
- SŁOWIKOWSKI Michał (2012), *Północnokaukaskie wyzwania Rosji: nowa polityka rządu federalnego*, w: Tadeusz Bodio (red.), *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, t. 6, Warszawa.
- STASIAK-JAZUKIEWICZ Ewa (2015), *The image of the EU in Polish magazines. Based on the analysis of the contents of „Polityka”, „Wprost” and „Newsweek” published in 2013*, „Przegląd Europejski”, nr 4 (38).
- SZYROPAJEW Aliksiej (2014), *Ukraina (Rus') i Orda*, <https://rufabula.com/articles/2014/06/06/ukraine-rus-and-orda> (06.06.2014).
- TOR Władimir (2018), *Pochwal'noje słowo Majdanu*, <http://www.rus-obr.ru/blog/28354> (04.01.2018).
- TYSIACZA boliel'szczikow potrebowata czestnogo rassliedowanija ubijstwa (2014), <http://www.aif.ru/incidents/22294> (10.01.2014).
- Wot kakije kartinki risowali ruskie nacjonalisty za desiat' let do oswobożdienija Kryma (2015), <http://urb-a.livejournal.com/10764129.html> (27.09.2015).
- WIERZBICKI Andrzej (2011), *Rosja. Etniczność i polityka*, Warszawa.

WIERZBICKI Andrzej (2015), *The "New Russian Nationalism" as Challenge to Modernization in Russia*, w: Karl Cordell, Konrad Jajecznik (eds.), *The Transformation of Nationalism in Central and Eastern Europe. Ideas and Structures*, Warsaw.

WIERZBICKI Andrzej (2018), „Rosja dla Rosjan”. *Nacjonalizm rosyjski i etnopolityka*, Warszawa 2018.

WIERZBICKI Andrzej (2020), *Liberalizacja jako paradygmat przemian społeczno-politycznych w Rosji*, w: L. Sykulski (red.), *Geopolityka Rosji i obszaru postsowieckiego*, Warszawa 2020.

Received: 17.03.2025. Accepted: 30.09.2025.